

دانشگاه پیام نور

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه

زیبایی شناسی اشعار مهدی اخوان ثالث (م. امید)

استاد راهنما:

دکتر منوچهر تشکری

استاد مشاور:

محمد شکرایی

نگارش:

مرجان مقصودی ممبینی

ماه و سال

تیرماه ۱۳۸۹

صلاة الاضلاع

دانشگاه پیام نور

بسمه تعالی

تصویب پایان نامه

پایان نامه تحت عنوان : زیبایی شناسی اشعار مهدی اخوان ثالث (م. امید)
که در مرکز اهواز تهیه و به هیات داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد. تاریخ دفاع:
۸۹/۴/۹ نمره: ۱۷/۵ درجه ارزشیابی: عالی

اعضای هیأت داوران:

<u>امضاء</u>	<u>مرتبه علمی</u>	<u>هیات داوران</u>	<u>نام و نام خانوادگی</u>
	استادیار	استاد راهنما	۱- منوچهر تشکری
	استادیار	استاد مشاور	۲- محمد شکری
	استادیار	استاد داور	۳- محمود رضایی دشت ارژنه
		نماینده گروه علمی	۴-
		نماینده تحصیلات تکمیلی	۵- الخاص ویسی

دانشگاه پیام نور استان خوزستان
بهرمنجان

صورتجلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد خانم / آقای: میرحبیبه محمدی صمیمی

دانشجوی رشته زبان و ادبیات فارسی به شماره دانشجویی: ۸۶۷۱۰۱۰۵۴۸

تحت عنوان: تربیتی، فلسفی، اجتماعی، مردم‌شناسی، اخلاقی و تاریخی

با حضور هیات داوران در روز: چهارشنبه مورخ: ۹/۴/۸۶ ساعت: ۸:۳۰

در محل تحصیلات تکمیلی دانشگاه پیام نور استان خوزستان مرکز اهواز برگزار شد و پس از

بررسی، پایان نامه مذکور با نمره به عدد ۱۷/۵ به جروف بسیار خوب درجه ب با

درجه ب مورد تایید واقع شد.

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبه	امضاء
۱	منظر شکر	استاد راهنما	دانشگاهی	
۲		استاد راهنما همکار	استادکار	
۳	محمد کلان	استاد مشاور	استاد	
۴	مژده نوری دست‌آرین	استاد داور	استادکار	
۵	انلی مروی	نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه/گروه		

تقدیم

به پدر و مادر عزیز و مهربانم

که در تنگناها یاری رسان بودند

و

برادر ارجمند

جناب آقای محمد مقصودی

که از نوجوانی مرا با اخوان و شعرهایش

آشنا کرد و با سخنانش چراغ راهم شد.

سپاسگزاری

سپاس از خداوند بلند مرتبه که توان به پایان رساندن این پژوهش را عطا کرد.

و با سپاس از استاد راهنمای ارجمند جناب آقای دکتر منوچهر تشکری برای راهنمایی‌ها و لطف بی دریغشان؛ همچنین سپاس از جناب آقای دکتر محمد شکری استاد محترم برای مشاوره و ارشاد ایشان، و تقدیر از مسؤولان دانشگاه پیام نور اهواز و سپاس از جناب آقای دکتر عزیزی برای یاری رساندن به نگارنده در به دست آوردن منابع و تشکر از همه‌ی کسانی که کمک‌رسان این بنده بوده‌اند.

چکیده

در این پایان‌نامه سعی بر آن بوده، که شعر مهدی اخوان ثالث (م. امید) یکی از بزرگ شاعران معاصر به لحاظ زیبایی‌شناسی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد؛ همچنین سبک و زبان شعری اخوان که باعث تشخیص شعری وی در بین شاعران هم‌عصرش شد، بررسی شده، و در این زمینه از نظرات پژوهشگران استفاده گردید.

در بخش اول، به دوره‌های مختلف سرایش از آغاز تا پایان شاعری اخوان پرداخته شده است و چگونگی بازتاب نوع اندیشه و اجتماع زمانه‌اش در شعرهای کلاسیک و نیمایی، همچنین تأثراتی که اخوان از آیین‌های کهن پذیرفته و نقش عشق در شعر اخوان بررسی می‌شود.

در بخش دوم، ویژگی‌های زبان و سبک شعری اخوان و عواملی را که باعث خاص شدن زبان شعری و ممتاز بودن سبک شعری وی گشته، مورد پژوهش قرار داده‌ایم؛ همچنین در این بخش به سنت‌گرایی و نوآوری اخوان نیز پرداخته شده است.

در بخش سوم، به صورخیال در شعرهای کلاسیک و نیمایی اخوان یعنی تشبیه، استعاره، تشخیص و ... پرداخته شده و چگونگی به کارگیری این گونه آرایه‌های ادبی در شعرهای وی مطرح شده است؛ همچنین کاربرد تصویرپردازی، تمثیل و اسطوره در شعر اخوان در این بخش مورد ارزیابی قرار گرفته است.

در بخش چهارم، موسیقی در شعر کلاسیک و نیمایی اخوان و عواملی که باعث ایجاد موسیقی گوشنواز شعر او شده مطرح گردیده است؛ همچنین به وزن در شعرهای کلاسیک و نیمایی و چگونگی سودجستن از قافیه و ردیف برای ایجاد خوش‌آهنگی و موسیقی در شعر اخوان پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: اخوان - شعر - سبک - نیمایی - کلاسیک - زبان شعری

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
بخش اول : سیر سرایش و انعکاس اندیشه، اجتماع و آیین‌های کهن در شعر اخوان.....	۵
گفتار اول: سیر سرایش و بازتاب زمان در شعر اخوان	۵
۱- ارغنون	۶
۲- زمستان	۸
۳- آخر شاهنامه.....	۹
۴- از این اوستا	۱۰
۵- در حیاط کوچک پاییز در زندان	۱۲
۶- زندگی می گوید اما باز باید زیست	۱۳
۷- دوزخ اما سرد	۱۴
۸- ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم	۱۶
یادداشت های گفتار اول از بخش اول	۱۸
گفتار دوم: نوع اندیشه و چگونگی بروز آن در شعر کلاسیک و نیمایی اخوان	۲۱
۱- نوع و طریق اندیشیدن	۲۱
۲- اندیشه در اشعار کهن و نیمایی اخوان	۲۲
یادداشت های گفتار دوم از بخش اول	۲۷
گفتار سوم: جهان بینی، اجتماع، سیاست در شعر اخوان	۲۸
۱- بینش و جهان بینی اخوان	۲۹
۲- اجتماع و سیاست در شعر اخوان	۳۱
۳- اخوان، شاعر یأس و شکست	۳۷
یادداشت های گفتار سوم از بخش اول	۴۵
گفتار چهارم: عشق به «زن، طبیعت و وطن» و تأثر از آیین های باستانی ایران و مفاهیم شعری	
در آثار اخوان	۴۷
۱- عشق به زن، طبیعت و وطن در شعر اخوان	۴۸
۱- الف: عشق به زن.....	۴۸

۱-ب: عشق به طبیعت.....	۵۰
۱-ج: عشق به وطن.....	۵۱
۲- تأثیرپذیری و گرایش به آیین های کهن ایرانی (زرتشت، مزدک، ...) در شعر اخوان ...	۵۲
۳- مفاهیم شعری و کارکرد عاطفه در شعر اخوان	۵۵
۳-الف: مفاهیم شعری	۵۵
۳-ب: کارکرد عاطفه.....	۵۷
یادداشت‌های گفتار چهارم از بخش اول	۶۰
بخش دوم: ویژگی‌ها و تأثیر پذیری‌ها از سبک کهن و نیمایی، زبان شعری، باستان‌گرایی، منظومه‌های روایی، سنت‌گرایی و نوآوری اخوان	۶۲
گفتار اول: سنت‌گرایی و نوآوری اخوان، ویژگی‌ها و تأثیرپذیری‌ها از سبک کهن و نیمایی ، منظومه‌های روایی	۶۲
۱- سنت‌گرایی و نوآوری اخوان	۶۴
۲- ویژگی‌ها و تأثیرپذیری‌ها از سبک کهن	۶۷
۳- ویژگی‌ها و تأثیرپذیری‌ها از سبک نیمایی.....	۷۷
۴- منظومه‌های روایی، داستانی اخوان	۸۷
یادداشت‌های گفتار اول از بخش دوم	۹۵
گفتار دوم: زبان شعری در سبک کلاسیک و نیمایی و باستان‌گرایی در شعر اخوان	۱۰۰
۱- زبان شعری در سبک کلاسیک	۱۰۱
۲- زبان شعری در سبک نیمایی	۱۰۸
۳- چگونگی به کارگیری صفت در شعر اخوان	۱۱۶
۴- باستان‌گرایی در شعر اخوان	۱۱۹
۴- الف: باستان‌گرایی در شعرهای کلاسیک اخوان	۱۲۱
- شیوه‌های باستان‌گرایی در شعر کلاسیک	۱۲۱
۴-ب: باستان‌گرایی در شعر نیمایی اخوان	۱۲۴
- شیوه‌های باستان‌گرایی در شعر نیمایی اخوان	۱۲۴
یادداشت‌های گفتار دوم از بخش دوم	۱۲۸

بخش سوم: زیبایی شناسی بیان و بدیع در شعر کلاسیک و نیمایی اخوان و کاربرد

- تصویرپردازی ، تمثیل و اسطوره در شعر اخوان ۱۳۲
- گفتار اول: زیبایی شناسی بیان در شعر کلاسیک و نیمایی اخوان ۱۳۲
- ۱- آرایه ها و زیبایی شناسی بیان در اشعار کلاسیک اخوان ۱۳۳
- الف: تشبیه در اشعار کلاسیک اخوان ۱۳۳
- الف/۱- تشبیه محسوس به محسوس ۱۳۳
- الف/۲- تشبیه محسوس به معقول ۱۳۷
- الف/۳- تشبیه معقول به محسوس ۱۴۰
- الف /۴- تشبیه معقول به معقول ۱۴۳
- الف/۵- تشبیه تفضیل ۱۴۵
- الف/۶- تشبیه مرگب ۱۴۶
- الف/۷- تشبیه خیالی و وهمی ۱۴۶
- الف/۸- تشبیه تمثیل ۱۴۷
- الف/۹- تشبیه ملفوف ۱۴۸
- الف/۱۰- تشبیه جمع ۱۴۹
- الف/۱۱- تشبیه تسویه ۱۵۰
- الف/۱۲- تشبیه تفصیلی ۱۵۰
- الف/۱۳- تشبیه طنزی ۱۵۱
- ب: استعاره در اشعار کلاسیک اخوان ۱۵۳
- ج: تشخیص در اشعار کلاسیک اخوان ۱۵۷
- ج/۱- تشخیص با فعل ۱۵۸
- ج/۲- تشخیص با اسناد ۱۵۹
- ج/۳- تشخیص با منادا ۱۶۱
- ج/۴- تشخیص با صفت ۱۶۲
- ج/۵- تشخیص با ترکیب اضافی ۱۶۴
- ۲- آرایه ها و زیبایی شناسی بیان در اشعار نیمایی اخوان ۱۶۵
- الف: تشبیه در اشعار نیمایی اخوان ۱۶۶

الف/۱- تشبیه محسوس به محسوس	۱۶۶
الف/۲- تشبیه محسوس به معقول	۲۰۴
الف/۳- تشبیه معقول به محسوس	۲۰۹
الف/۴- تشبیه معقول به معقول	۲۱۶
الف/۵- تشبیه مرکب	۲۱۹
ب: استعاره در اشعار نیمایی اخوان	۲۲۳
ج: تشخیص در اشعار نیمایی اخوان	۲۳۴
ج/۱- تشخیص با فعل	۲۳۵
ج/۲- تشخیص با اسناد	۲۴۲
ج/۳- تشخیص با منادا	۲۴۶
ج/۴- تشخیص با صفت	۲۵۱
ج/۵- تشخیص با ترکیب اضافی	۲۵۶
یادداشت های گفتار اول از بخش سوم	۲۶۱
گفتار دوم: آرایه ها و زیبایی شناسی بدیع در اشعار کلاسیک و نیمایی اخوان	۲۶۲
۱- آرایه ها و زیبایی شناسی بدیع در اشعار کلاسیک اخوان	۲۶۳
الف. طباق (تضاد)	۲۶۳
ب: ایهام	۲۶۷
پ: ارسال المثل	۲۷۰
ت: تناسب (مراعات نظیر)	۲۷۳
ث: لفّ و نشر	۲۷۶
ج: تلمیح	۲۷۸
چ: تکرار	۲۸۱
ح: تصدیر	۲۸۶
خ: رد المّطّلع	۲۹۰
۲- آرایه ها و زیبایی شناسی بدیع در اشعار نیمایی اخوان	۲۹۴
الف. طباق (تضاد)	۲۹۴
ب: ایهام	۲۹۵

۲۹۸	پ: ارسال المثل
۲۹۹	ت: تناسب (مراعات نظیر)
۳۰۱	ث: لفّ و نشر
۳۰۲	ج: تلمیح
۳۰۴	چ: تکرار
۳۱۳	ح: تصدیر
۳۱۳	خ: ترصیع
۳۱۵	یادداشت‌های گفتار دوم از بخش سوم
۳۱۷	گفتار سوم: تصویر پردازی، تمثیل و اسطوره در اشعار اخوان
۳۱۸	۱- تصویر پردازی در اشعار اخوان
۳۲۳	۲- چگونگی به کارگیری تمثیل در شعرهای اخوان
۳۲۶	۳- جایگاه اسطوره در شعر اخوان
۳۳۲	یادداشت‌های گفتار سوم از بخش سوم
۳۳۴	بخش چهارم: موسیقی شعر و وزن در شعر کلاسیک و نیمایی، و انواع قافیه در شعر اخوان
۳۳۴	گفتار اول: موسیقی شعر در آثار کلاسیک و نیمایی اخوان
۳۳۵	۱- موسیقی شعر و چگونگی بکارگیری آن در شعر اخوان
۳۳۶	۲- موسیقی درونی
۳۳۷	۲-الف: تکرار حروف و هجاها
۳۳۸	۲-ب: قافیه درونی
۳۳۹	۲-پ: کلمات معطوف
۳۳۹	۲-ت: ترکیبات وصفی و اضافی
۳۴۰	۲-ث: اسم صوت
۳۴۰	۳- جناس و انواع آن در شعر اخوان
۳۴۲	یادداشت‌های گفتار اول از بخش چهارم
۳۴۴	گفتار دوم: وزن در اشعار کلاسیک و نیمایی اخوان
۳۴۵	۱- وزن در شعر کلاسیک اخوان
۳۴۶	۲- وزن در شعر نیمایی اخوان

۳۵۱	..... یادداشت‌های گفتار دوم از بخش چهارم
۳۵۲	..... گفتار سوم: زنگ قافیه و انواع آن و ردیف در شعر اخوان
۳۵۳	..... ۱- قافیه بیرونی (کناری)
۳۵۶	..... ۲- قافیه درونی (میانی)
۳۵۸	..... ۳- قافیه القایی
۳۶۰	..... ۴- قافیه تصویری
۳۶۲	..... ۵- ردیف
۳۶۳	..... یادداشت‌های گفتار سوم از بخش چهارم
۳۶۵	..... نتیجه‌گیری
۳۶۶	..... کتابنامه
۳۷۰	..... چکیده انگلیسی

مقدمه

مهدی اخوان ثالث (م. امید) یکی از برجسته ترین و نامبردارترین شاعران معاصر فارسی است. وی که در اوان جوانی قدرت شگرف خود را در سرایش شعر بروز داد، با پیوستن به محافل ادبی خراسان توانست با شعر سنتی فارسی آشنا شود و با مطالعه عمیقی که در آثار گذشتگان داشت، مهارت خود را در سرودن شعر به سبک کلاسیک نشان داد و مورد تایید قرار گرفت. این کار باعث شد که اخوان در سال ۱۳۳۱ اولین مجموعه‌ی شعری خود را به نام «ارغنون» منتشر کند. اشعار این مجموعه، همگی در قالب‌های کهن غزل، قصیده، قطعه و ... سروده شده بود که امید، این مجموعه را به کوشندگان راه صلح تقدیم کرد. اخوان در همان سال‌ها، با نیما و شعرش آشنا شد و با تجربه سرودن شعر کهن، اقدام به سرودن شعر به سبک نیمایی کرد.

حاصل این گرایش، دومین مجموعه‌ی شعر منحصر به فرد او به نام «زمستان» بود که در سال ۱۳۳۵ منتشر شد. پس از آن و تقریباً تا اواخر شاعری، اخوان به سرودن شعر نیمایی ادامه داد. البته شعرهای او خالی از تاثیرپذیری از ادب گذشته شعر فارسی نبود و حتی شعرهای نو او با لایه‌هایی از غبار کهنگی پوشانده شده‌اند که دلیل آن، انس و الفت امید به شهرکهن فارسی است. بعد از آن مجموعه شعر سیاسی - اجتماعی «آخر شاهنامه» را به سال ۱۳۳۸ منتشر کرد. و سپس مجموعه «از این اوستا» با همان مضامین اجتماعی در سال ۱۳۴۱ سروده شد. پس از آن، مجموعه شعر «در حیاط کوچک پاییز در زندان» در سال ۱۳۵۵ به چاپ رسید که حاصل آن، شعرهایی بود که اخوان در زندان سروده و به منطبق نثر بسیار نزدیک شده بود و بدین وسیله، توانسته بود در این مجموعه، رابطه‌ی نزدیکتری با مخاطب برقرار کند. از مجموعه شعرهای دیگر اخوان باید از «زندگی می‌گوید اما بازباید زیست» نام برد که در سال ۱۳۵۷ به چاپ رسید و دارای شعرهای مطنب و طولانی و داستان گونه بود؛ به طوری که از این مجموعه با عنوان «یادگزاره منظوم» نام برده شده است. مجموعه دیگر اخوان «دوزخ اما سرد» نام دارد که به سال ۱۳۵۷ منتشر شده است که بیشتر در وصف طبیعت و مسائل عاشقانه است. آخرین مجموعه شعر اخوان، «ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم» می‌باشد که شعرهای آن، همه در قالب سنتی است و به سال ۱۳۶۷ چاپ شده است.

در آغاز این مجموعه، اخوان خود می‌گوید: «با همه بی حوصلگی بگویم که دیگر من حوصله‌ام سر آمده است.»^۱ شاید او در پیری، دیگر توان سرودن شعر نیمایی را نداشته است! باید گفت که او ابتدا سرودن شعر را به سبک کلاسیک آغاز می‌کند و در نهایت نیز سرایش را با شعر کهن خاتمه می‌دهد. در واقع، اخوان در عین آنکه شعر نو می‌سرود. همیشه به شعر کهن فارسی هم توجه

داشت. او همیشه دچار تناقض درونی بود و شاید هر انسان هنرمندی با این دو چهره متفاوت و متناقض درون روبرو باشد. درباره جهان بینی در شعر اخوان گفته‌اند: «جهان بینی او ... جهان بینی که سخت رمانتیک و آرمانگرایانه است... اندیشه‌ها و جهان بینی‌اش که بین دو دنیای کهنه و نو در بند مانده و نتیجه آن را در شعرهایش به روشنی می‌توان دید که گاه روشن و زیباست و گاه تاریک و ملال آور.»^۲ شاید بتوان گفت که یکی از مهمترین موفقیت‌های شعری اخوان، انعکاس جامعه و تاریخ کشور در آثارش می‌باشد!

خفته‌اند این مهربان همسایگانم شاد در بستر
صبح از من مانده برجا ممت خاکستر
و ای آیا هیچ سر بر می‌کنند از خواب
مهربان همسایگانم از پی امداد؟
سوزدم این آتش بیدادگر بنیاد
می‌کنم فریاد، ای فریاد، ای فریاد

(زمستان، ص ۷۸)

به راستی (م. امید) را شاعر شکست باید نامید. شکست‌های مداوم و پیاپی باعث می‌شود که او خشمش را در شعرهایش با فریاد بیان کند. صاحب‌نظری در این باره می‌گوید: «کاراکتر شکست در شعر اخوان، نشانگر آن است که طرح شکست به جای آنکه در محدوده یک اعتراض سیاسی بماند، اساساً به عرصه اعتراض به هستی جهان، زندگی و سرنوشت انسان گراییده و این اندیشیدن در شکست نوع اندیشیدن در نفی است.»^۳ شعر اخوان را باید ترکیب و ملغمه‌ای از شعر کهن و نو دانست؛ چنان که صاحب‌نظری در این باره می‌گوید: «شعر اخوان نقطه‌ی ارتباط با هنر سنتی با هنر مدرن بوده است... او می‌کوشد تا از طریق نوآوری‌های نیمه با دنیای هنری گذشته‌ی ارتباط برقرار کند و این ارتباط موجب احیای سنت‌های ادبی می‌باشد ... اخوان، ایرانی ترین شاعر معاصر ماست. بنابراین پیوند او با هنر مدرن دقیقاً در استمرار فرهنگ سنتی ماست.»^۴

امید در دوران شاعری خود، توانست سبک ویژه‌ی خویش را در شاعری به وجود آورد و شهرت روز افزونی کسب کند. شفیع کدکنی در این باره گفته است: «توفیق اخوان در ایجاد یک زبان مشخص و شیوه‌ی بیان فصیح و مستقل نه یاهه گویی و هرزه درایی تکروانه از مهمترین خصایص هنر او به شمار می‌رود و باید او را پیشوای سبک خراسانی جدید در شعر معاصر نامید.»^۵ یکی از ویژگی‌های شعر اخوان، استفاده از زبان کهن و باستان‌گرایانه می‌باشد که باعث کهن جلوه دادن شعرش شده است. همچنین صورخیال در شعر اخوان حایز اهمیت است. او در به کارگیری

تشبیهات حسی در شعر کهن و نیمایی، مهارت ویژه‌ای دارد و به دلیل انس و الفت با ادب کهن ایران از انواع صورخیال در زیباسازی چهره شعرش سود می‌جوید.

درباره صورخیال و کارکرد آن‌ها در شعر اخوان، صاحب‌نظری می‌گوید: «... از میان صورت‌های خیالی تشبیه، استعاره، تشخیص و ... در شعر اخوان نمودی برجسته‌تر دارد و از رهگذر توسع معنایی در این سه گونه صورت خیالی تقریباً اغلب صورت‌های خیال در آثار او را می‌توان ارزیابی کرد.»^۶

از زندگی اینجا فروغی نیست آلاک
در خشم آن زنجیریان خرد و خسته
خشمی که چون فریادهاشان گشته کمرنگ
با مشت دشمن در گلوهاشان شکسته
و اندر سرود با مدادیشان فشرده‌ست

(زمستان، ص ۵۹)

از ویژگی‌هایی دیگر شعر اخوان، حالت روایی و داستان‌گویی شعرهایش به ویژه در مجموعه در «زندگی می‌گوید اما باز باید زیست» است. او سعی داشت که شعر را به نثر نزدیک کند و در نتیجه شعرهایش حالت و شکل داستان گونه پذیرفته است. یکی دیگر از نکات قابل توجه در شعر اخوان، موسیقی گوشنوازی است که در خدمت شعر اوست و شاید بتوان دلیل آن را در آشنایی اخوان با گوشه‌های مختلف موسیقی و نواختن ساز جستجو کرد. او با مهارتی که در موسیقی داشت، توانست هماهنگی و هارمونی را در شعرهایش بیشتر جلوه گر سازد. همچنین از قافیه و ردیف و انواع جناس‌ها برای هرچه آهنگین‌تر شدن شعر خودش، سودجسته است.

مهدی اخوان ثالث با شعرهای نابی که سرود، در ذهن مردم و طنش برای همیشه جاودانه شد آن گونه که خود به مردم و طنش عشق می‌ورزید.

باغ بی برگی

خنده‌اش خونی است اشک آمیز

جاودان بر اسب یال افشان زردش می‌چمد در آن

پادشاه فصل‌ها، پاییز (زمستان، ص ۱۵۳)

یادداشت‌ها

۱. مهدی اخوان ثالث: مقدمه ترا ای کهن ...، ۱۳۸۵، تهران، مروارید و زمستان، ص ۳۲.
۲. ضیاءالدین ترابی: امید دیگر (نگاهی تازه به شعرهای اخوان)، ۱۳۸۰، تهران، دنیای نو، صص ۲۱-۲۲.
۳. سعید رضوانی: سنت در خدمت مدرنیته، ۱۳۸۷، نامه فرهنگستان زبان و ادب فارسی، دوره‌ی دهم، شماره اول، تهران، ص ۳۵.
۴. محمدرضا محمدی آملی: آواز چگور، ۱۳۸۰، تهران، ثالث، ص ۲۶۵.
۵. محمدرضا شفیعی کدکنی: از این اوستا، راهنمای کتاب، سال نهم، آبان ۱۳۵۴، شماره ۱، صص ۵۷-۶۳.
۶. منوچهر تشکری: شعر اخوان در گستره‌ی نقد و تحلیل ادبی، ۱۳۸۱، پایان نامه دکتری، دانشگاه شهید چمران اهواز، ص ۱۰۰.

بخش اول: سیر سرایش و انعکاس اندیشه، اجتماع و آیین‌های کهن در شعر اخوان

گفتار اول: سیر سرایش و بازتاب زمان در شعراخوان

قبل از پرداختن به سیر سرایش و تحول آن در شعرهای اخوان ثالث، بهتر آن است که به تعریفی از شعر پرداخته شود: «شعر، زاینده بروز حالتی ذهنی است برای انسان در محیطی از طبیعت، به این معنی که به شاعر حالتی دست می‌دهد که در نتیجه آن، او با اشیای محیط خود و با انسان‌ها نوعی رابطه ذهنی پیدا میکند و این رابطه، به نوبه خود، رابطه‌ای روحی است که در آن اشیا حالات مطلقاً فیزیکی و مادی خود را از دست می‌دهند و بخشی از احساس و اندیشه شاعر را به عاریه می‌گیرند.»^۱ هم چنین خود اخوان نیز تعریفی از شعر ارائه داده و آن زمانی است که نور شعر بر او باریدن می‌گیرد و چاره‌ای جز واگویه ندارد:

«می‌نویسم و می‌سرایم برای اینکه می‌بینم چه مایه از حقایق و زیبایی‌ها، راستی‌ها، ... غریب آواره،... و بی حامی و پناه مانده اند، و هنگامی که در پرتو شعور نبوت قرار گرفتم، بی اختیار قلم بر می‌دارم و به یاری آن حقیقت‌ها و زیبایی‌های بی حامی و پناه می‌شتابم و «سر و سرود» خود را فریاد می‌کنم، تا به گوش اهلش برسد و همگان بدانند که هنوز هستند کسانی که می‌خواهند یار و یاور حقیقت‌ها و زیبایی‌ها باشند.»^۲

مهدی اخوان ثالث به راستی یکی از بزرگ شاعران معاصر است. شعر در او اکتسابی و با مطالعه به دست نیامده است بلکه گویی شعر با او زاده شده و با الهام و به تجربه به آن دست یافته است. در حقیقت باید گفت «شعر امید از درد و رنج انسان سخن می‌گوید، از رنج مردمی سخن می‌گوید که به افسون نیروی ناشناس ساحر یا جادوگری، سنگ شده اند.»^۳ اکنون در این قسمت به معرفی تک آثار اخوان می‌پردازیم و آن‌ها را از نظر سیر سرایش و بازتاب زمان بررسی می‌کنیم.

۱- ارغنون

اخوان ثالث از اوان جوانی، استعداد شگفت انگیز خود را در عرصه شعر و شاعری نشان و بروز می‌دهد. در سن و سال کم یعنی در حدود «۱۸ و ۲۰ سالگی شاعر... کافی بود که همه‌ی سنت گرایان ادبی خراسان را به آینده‌ی این جوان نو خاسته امیدوار کند. در این دوره یعنی از سال ۲۵ تا ۱۳۳۱ اخوان همان کاری را می‌کند که اعضای این جامعه ادبی و تحسین و تمجیدشان بر او تحمیل کرده اند... او شاعر کاملاً قدمائی است.»^۴ در واقع، ارغنون به عنوان اولین مجموعه مهدی اخوان ثالث در سال ۱۳۳۰ چاپ شد و آن را به کوشندگان راه صلح که خود یکی از آنها بود تقدیم کرد و باعث کسب مدال طلای «فستیوال جوانان دموکرات» شد. صاحب‌نظری درباره مجموعه شعر ارغنون می‌گوید: «امید به ویژه در اوایل کار شعر و شاعری تحت تأثیر انجمن ادبی خراسان بود و بسیاری از اخوانیه‌ها یا فخریات و ... به مناسبت‌ها و شکر و شکایت‌های انجمن بوده است. به همین دلیل در این منظومه، اخوانیه‌های زیادی از وی در خطاب به کسانی چون استاد محمود فرخ خراسانی و عمادو... وجود دارد.»^۵

اخوان درباره‌ی مجموعه‌ی ارغنون می‌نویسد: «ارغنون نمودار تجربه‌های پارینه و امروز تقریباً متروک من است. در این کتاب تقریباً تمامی آثاری که به شیوه‌های قدیمی داشته‌ام جمع آورده‌ام.»^۶ درباره این اثر گفته شده است «که در چاپ اول، ارغنون بیشتر غزل‌های عاشقانه داشت. همان تقدیم نامه و سخنانی از این دست نمودار گرایش نوجوان شهرستانی و ساده دل به مشرب‌ی با نظریه‌ی پروعه و فریبنده و اطمینان بخش بود»^۷

برده دل از کف من آن خط و خالی که تراست   بارک الله بدین طرفه جمالی که تراست
دلی از سنگ اگر باشد، و در من نبود   که فرییش ندهد غنج و دلالی که تراست
... انبیا فخر به معجز نفروشدند، امید»   گر ببینید چنین سحر حلالی که تراست
(ارغنون، ص ۲۶)

البته با آن که بیشتر اشعار ارغنون از نوع غزل‌های عاشقانه است ولی با نگاهی دقیق تر به تأملات اجتماعی و سیاسی نیز در این مجموعه بر می‌خوریم، چنان که گفته‌اند:
«در همان چاپ اول ارغنون، برخی از شعرها نشان از تأمل اجتماعی و سیاسی اخوان در جامعه و اجتماع خودش دارد، اینک در آن زمان دنبال راهکاری می‌گردد تا مردم و جامعه اش را از ظلم موجود نجات دهد.»^۸

نمونه‌هایی از شعرهای ارغنون با مضمون اجتماعی در زیر آورده می‌شود:

بی انقلاب مشکل ما حل نمی‌شود   وین وحی بی مجاهده مُنزل نمی‌شود
از دزدی است و راه حرام، آنچه هست و نیست   پول حلال کاخ مجلل نمی‌شود
... من تشنه حقیقت محضم، بگو «امید»   بی انقلاب مشکل ما حل نمی‌شود
(ارغنون، ص ۴۱)

از بس که ملول از دل دلمرده خویشم   هم خسته بیگانه، هم آزرده خویشم
این گریه‌مستانه من بی سببی نیست   ابر چمن تشنه و پژمرده خویشم
... چوبه تاراج رود کوه زر از خلق   دل خوش نشود همچو گل از خرده خویشم
(ارغنون، صص ۶۶-۶۷)

«در چاپ‌های بعد و اخیر این کتاب همه نوع شعر با هر گونه اندیشه در قالب غزل و قصیده و رباعی و قطعه با محتوای شوخی و جدی و اخوانیه و طنز می‌توان خواند. از جمله قصاید خوب و بسیار مشهور این کتاب که به پیر محمد احمد آبادی (مصدق) تقدیم شده، «تسلی و سلام» نام دارد.»^۹

دیدنی دلا که یار نیامد   گُرد آمد و سوار نیامد
بگداخت شمع و سوخت سراپای   و آن صبح زرنگار نیامد
... بشکفت بس شکوفه و پژمرد   اما گلی به بار نیامد
... دیری گذشت و چون تودلیری   در صف کارزار نیامد
... چندان غم که به جان تو بارید   باران به کوهسار نیامد
(ارغنون، صص ۱۰۲-۱۰۳)

نکته‌ای که باید در مورد اشعار کلاسیک اخوان و از جمله ارغنون بیان کرد و به آن توجه نمود، آن است که: «از ویژگی‌های ارزنده سروده‌های اخوان حضور معاصران و حال و هوای زمانه در این سروده‌هاست؛ به خصوص در ارغنون و از آن بیشتر در تو را ای کهن بوم و بر دوست دارم.

مطالعه آثار او در کنار تاریخ می‌تواند بازگویی بسیاری از غوامض باشد که تاریخ گویایی آن نبوده است.»^{۱۰} اخوان در هر دوره زمانی مشخصی که می‌زیسته است حوادث آن دوران را چونان آینه‌ای در شعر خود منعکس کرده است و از شعرهای او می‌توان به وقایع آن دوره‌های زمانی، بی هیچ ابهامی دست پیدا کرد. وقایعی که شاید گردوغبار زمان روی آن‌ها را پوشانده باشد.